

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНДИВІДУАЛІСТИЧНИХ ПОТЕНЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ В ХІХ-ХХІ СТ.

Стаття присвячена аналізу форм вираження індивідуалізму у світоглядних настановах українського народу в історичній ретроспективі за фольклорною традицією Степового Побужжя. Досліджено способи актуалізації «українського індивідуалізму» у фольклорній традиції; проаналізовано фольклорний матеріал Степового Побужжя в ХІХ-ХХІ ст. у трьох часових вимірах: кін. ХІХ ст., середина ХХ ст., кін. ХХ – поч. ХХІ ст.; досліджено специфіку інституціоналізації індивідуалістичних потенцій кожного хронотопу у фольклорних текстах.

Ключові слова: світогляд, український народ, фольклор, ментальність.

Статья посвящена анализу форм выражения индивидуализма в мировоззренческих установках украинского народа в исторической ретроспективе в фольклорной традиции Степного Побужья. Исследованы способы актуализации «украинского индивидуализма» в фольклорной традиции; проанализирован фольклорный материал Степного Побужья в ХІХ-ХХІ в. в трех временных срезах: кон. ХІХ в., середина ХХ в., кон. ХХ – нач. ХХІ в.; исследована специфика институционализации индивидуалистических потенций каждого хронотопа в фольклорных текстах.

Ключевые слова: мировоззрение, украинский народ, фольклор, ментальность.

Item the Article is devoted the analysis of forms of expression of individualism in the world view settings of the Ukrainian people in a historical retrospective view on folk-lore tradition of Steppe Pobuzhzhya. Investigational methods of actualization of «Ukrainian individualism» in folk-lore tradition; folk-lore material of Steppe Bug Rsvr is analysed in the ХІХ-ХХІ с. of item in three sentinel measurings: ХІХ с., middle of ХХ item, end ХХ is beginning of ХХІ ages; investigational specific of institucionalizacii of individualist potencies of every khronotop in folk-lore texts.

Key words: world view, Ukrainian people, folk-lore, mentality.

Яскравий індивідуалізм – це риса українського народу, що першою впадає в очі чужоземцеві. Тому в описах України звертається увага на цю особливість українського характеру.

Дійсно, серед тих рис, які утворюють ядро української ментальності, індивідуалізм посідає чи не найвагоміше місце. Саме ця етнопсихологічна ознака перш за все потрапляє в поле зору дослідників.

Індивідуалізм як характерну рису українського характеру особливо підкресливали М. Костомаров [10], О. Кульчицький [11], В. Липинський [12],

І. Мірчук [13], І. Старовойт [15], Д. Чижевський [17], В. Янів [19], М. Гримич [2], П. Гнатенко [1] та інші.

Метою даної роботи є аналіз способів і форм інституціоналізації даної риси українського менталітету залежно від конкретних умов життєдіяльності в історичній ретроспективі на прикладі фольклорної традиції Степового Побужжя.

Для досягнення поставленої мети потрібно:

- дослідити традиційну для української фольклорної традиції актуалізацію «українського індивідуалізму»;

- проаналізувати фольклорний матеріал, зібраний у Степовому Побужжі в XIX-XXI ст.;
- прослідкувати специфіку інституціоналізації індивідуалістичних потенцій окресленого хронотопу у фольклорних текстах.

Ті вчені, котрі вивчали специфіку українського національного характеру або хоча б побіжно торкалися цього питання, фактично одностайно доходять висновку, що однією із його істотних рис є індивідуалізм. Започатковує цю традицію М. Костомаров, який у статті «Две русские народности» чітко вказує: поряд з іншими ознаками українців і великоросів розрізняє те, що у ментальності росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, а українець вище цінує окрему людину, ніж загальне. «Малороси... незалежні особистості, самобутні власники; обов'язки їх перед громадою тільки у сфері тих відносин, які встановлюють зв'язок між членами для взаємної безпеки і користі кожного», – зауважував М. Костомаров понад сто років тому. У даному контексті показовими є наведені дослідником випадки, які демонструють реакцію на спроби запровадити в українських сім'ях «великоросійську щільність»: «Не тільки рідні брати були готові раз у раз затіяти бійку, але сини й витягували батьків своїх за коси через поріг своєї хати» [10]. Причому, зауважує М. Костомаров, мешканці українського села, засуджуючи надмірну жорстокість рідних у подібних випадках, ніколи не піддавали осуду самі підстави такої поведінки, пропонуючи виокремлення молодого хазяїна від батьків.

Думку Костомарова про індивідуалізм української ментальності поділяє і розвиває згодом видатний історик М. Грушевський, котрий істотною прикметою українського народного характеру вважає «високий розвиток гідності своєї, пошанування установлених зверхніх форм, етикету й добрих манер» [3, с. 8-25]. На індивідуалізм, як рису української ментальності, вказує також В. Янів: «Цілком зрозуміло, що спрямування уваги на власну особу з рівнозначним сильним чуттєвим забарвленням мусить вести до індивідуалізму, отже, до риси світогляду, яка поруч із українською емотивністю викликає найменше сумнівів» [19].

Д. Чижевський вважав, що для українців характерним є «визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини права на власний індивідуальний етичний шлях» [17].

Український індивідуалізм певною мірою поєднує нас з індивідуалістичною Європою, але, перейшовши межі, веде нас до архаїзму. Про український «архаїчний індивідуалізм» говорить В. Липинський у своїх «Листах» [12]. «Безмежний індивідуалізм», – зазначає І. Мірчук і зі свого боку додає, що в українців «Я» творить своєрідний констатуючий принцип, що їхнє філософське мислення, їхнє розуміння моралі, творення певних норм, а передусім практична діяльність, випливають з поняття особистості, що її обмеження відчувається завжди боляче, навіть в інтересах загалу [13].

Особливості землеробства на теренах України, а саме відсутність необхідності спільної праці, спричинили гіперболізований розвиток в українців особистісного начала, яке проявляється в яскраво вираженому індивідуалізмі та ненависті до всього суспільного. «Гуртове – чортове» [16, с. 79], – говорить українська приказка, «два українці – три гетьмани» [16, с. 46].

За визначенням І. Старовойта, український індивідуалізм, який є дійсно глибинною рисою українського менталітету, через історичні умови існування етносу, набув вираженого направлення на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію у ньому і збереженню себе від впливу інших людей [16]. У першу чергу це явище проявляється в утвердженні так званих «малих сімей»: «Найлучча спілка – чоловік та жінка» [16, с. 17]. Досить гостро висміюється намагання породичатися: «Такий родич, як чорт козі дядько» [16, с. 18], «Вона нам по Петру Одарка» [16, с. 18] та ін. (слід звернути особливу увагу на той факт, що парадигма прислів'їв та приказок з даної тематики є надзвичайно широкою).

У контексті досліджуваної проблематики доцільним буде проаналізувати специфіку актуалізації такої риси менталітету українського народу, як «гостинність», що впливає з утвердження індивідуалістичних потенцій психіки.

У науковій парадигмі думка про гостинність українців стала майже аксіоматичною. Разом з тим, аналіз фольклорної спадщини народу дає можливість говорити про неоднозначне ставлення українця до інституту гостинності, яке тісно пов'язане з утвердженням «малої сім'ї». З одного боку, крізь фольклорну традицію проходить розуміння того, що «Для гостя хоч застався, а постався» [16, с. 80], але «Ліпше свій гість, ніж чужих шість» [16, с. 80] (свій, тобто родич, близький друг). Разом з тим, прийом гостей сприймається як необхідність, данина традиціям: «Від податків і гостей не відкрутишся» [16, с. 80], «Бог дав свято, а чорт – гостей» [16, с. 79]. На думку автора, гостювання сприймається як вторгнення у власний внутрішній світ, який для українців уособлює в собі домівка: «Гість як чиряк: де захоче, там і сяде» [16, с. 81], «Лихий гість і хазяїна з хати вижене» [16, с. 81], «Гостям сміх, а хазяям сльози» [16, с. 81], та ін.

Разом з тим, висновки щодо негативного навантаження категорії «гостювання» на українському соціокультурному ґрунті будуть неповними.

Усна народна творчість репрезентує цикл прислів'їв, які унормовують інститут гостювання таким чином, щоб зробити його прийнятним і для гостя, і для хазяїна, що є яскравим прикладом поваги до особистості, актуалізації індивідуалістичних потенцій: «До церкви ходять по дзвону, а в гості – на запрошення» [16, с. 79], «Гість і риба до трьох днів засмердяться» [16, с. 79], «Незваний гість гірший за татарина» [16, с. 81], «Незваний гість що постав, те й з'їсть» [16, с. 80], «Незваний гість що з собою приніс, те й їсть» [16, с. 80] та ін.

Слід відмітити ще одну особливість українського психоповедінкового типу, яка напряму пов'язана з гіперрозвитком індивідуалістичного начала представників українського етносу, а саме – надзвичайну його демократичність. В. Янів зазначає, що «українці – вроджені вороги деспотії» [19].

Варто додати, що сьогодні мовознавцями досить активно проводяться дослідження, що доводять «горизонтальність», «рівність», яка зафіксована у всіх підсистемах української мовленнєвої структури – синтаксисі, лексиці, словотворі.

Отже, індивідуалізм українського народу, являючись, безперечно, однією із найбільш яскраво виражених рис менталітету, знаходить своє виявлення у всіх сферах суспільного життя, зумовлюючи розвиток, з одного боку, таких психоповедінкових рис, як демократизм, толерантність, волелюбність, у той же час породжуючи недостатній розвиток національної солідарності, а також сприяючи виробленню стереотипу значно меншої значущості суспільного фактора порівняно з особистісним.

Актуалізація даної риси української ментальності великою мірою залежить від історико-регіональних умов існування. У даному контексті доцільним буде прослідкувати особливості форм інституціоналізації досліджуваної ментальної характеристики в конкретно-історичних умовах існування.

За твердженням Ю. Присяжнюка, індивідуалізм українців Степової України в кінці XIX – на початку XX ст. внаслідок недостатньо високої густоти населення актуалізувався в господарській самостійності, порівняно невисокої необхідності спільної діяльності [18, с. 143]. Окреслені вище висновки знаходять підтвердження у фольклорних текстах, поширених у Степовому Побужжі. Так, «В гурті каші не наїсися» (записано на Катеринославщині в середині XIX ст.) [4], – говорить українська приказка, «Всяка курка не дурна: не од себе, а під себе гребе» (записано на Катеринославщині Д.І. Яворницьким) [5], «З чужого воза хоч серед каложі» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 188], «Жаль тебе, та не так, як себе» (записано на Катеринославщині Д.І. Яворницьким) [8], «Чужа хата гірша за ката» (записано на Слободах у середині XIX ст.) [20, с. 187], «У приймах собака був, та й хвоста збув» (записано на Гайворінщині) [20, с. 201], «Своя рука владика» (записано на Білгородщині) [20, с. 187], «Була б людина, а булава знайдеться» (записано на Катеринославщині Д.І. Яворницьким) [6] та ін. Показовим також є той факт, що навіть брат і сестра, які пішли до лісу по ягоди, збирають їх кожен окремо («Івасик та Оленочка» (записано в с. Трьомснівка Олександрійського повіту Катеринославської губернії в II половині XIX ст. М.І. Манжурою) [14].

Аналізуючи матеріали усної народної творчості Степового Побужжя кінця XIX ст., слід особливо відмітити притаманне українцям гіперрозвинене почуття власності: «Купив Хома та й п'є, та нікому не дає» (записано на Херсонщині в

середині XIX ст.) [20, с. 199], «На чужий коровай очей не поривай» (записано на Гайворінщині в середині XIX ст.) [20, с. 187], «Чуже чужим пахне» (записано на Гайворінщині в середині XIX ст.) [20, с. 188], «Хто чуже бере, того Бог поб'є» (записано на Слободах у середині XIX ст.) [20, с. 188], «Хлібом годують, стеблом очі колють» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 189] та ін.

Фольклорна традиція кінця XIX ст. окресленого регіону репрезентує також широку актуалізацію індивідуалістичних потенцій в особистому (сімейному) житті. Традиційно гостро висміюється намагання породичатися: «Вона йому Василевому тітка, а він їй через вулицю бондар» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 261], «Вона йому в первих Юхим, через вулицю гончар, а по кумовому теслі – зять» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 261], «Кіндрат свині брат, кобилі дядько, а собаці сват» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 177] та ін.

Традиційно велике значення несе у собі інститут «малої сім'ї», до якої входять чоловік, дружина і діти: «Без жінки, як без кішки: миші з'їдять» (записано на Катеринославщині в середині XIX ст.) [20, с. 172], «Нежонатому поможи, Боже, а жонатому жінка поможе» (записано на Катеринославщині в середині XIX ст.) [20, с. 143], «Нема у світі цвіту цвітійшого за маківочки, нема ж роду ріднішого за матіночки» (записано на Катеринославщині Д.І. Яворницьким) [7] та ін., натомість: «Брат братом, сват сватом, а гроші не рідня» (записано на Катеринославщині Д.І. Яворницьким) [9], «Брат мій, а розум у нього свій» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 184], «Коли в батька три сини, то буде спина синя, коли в матері три дочки, то буде без сорочки» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 261], «Ой, діти мої, любо було б на вас глянути, коли б ви всі були в совісті» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 156], «Наша невістка що не дай, то тріска» (записано на Херсонщині в середині XIX ст.) [20, с. 164] та ін.

Таким чином, індивідуалістичні потенції українського селянства кінця XIX – початку XX ст. актуалізувалися у традиційному для українського психосвідомісного типу ключі.

Специфіка умов життєдіяльності радянського періоду спричинила видозмінення форм інституціоналізації українського індивідуалізму і в конкретних історичних умовах набуває негативного змісту. У даному контексті показовою є трансформація приказки «Була б людина, а булава знайдеться» (записано на Катеринославщині Д.І. Яворницьким) [4] в «Була б людина, а стаття знайдеться» (записано в с. Катеринка Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

Неможливість в силу специфіки історичних умов життєдіяльності реалізації повною мірою індивідуалістичних потенцій у господарському

житті призвела до зміни напрямку їх актуалізації. (Слід, однак, відмітити той факт, що, як тільки виникає можливість, «господарський індивідуалізм» українців активізується. Знаковим у даному плані видається анекдот, в якому кум, видавши за корову свого кума-партизана німецьким військам, при зустрічі дивується: «Тю, Петро, ти що, образився?» (записано в с. Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.)

Матеріали фольклорної традиції досліджуваного часопростору дають можливість зробити висновки про зміну вектора направленості традиційного українського індивідуалізму у напрямку посилення його у сфері особистого (сімейного) життя.

«Невістка – чужа кістка» (записано у селі Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл., у селі Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Хто крайній? – Невістка! – Так її тут немає. – Он її платок висить!» (записано у селі Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл.), «Наша невістка, як бджілка: поки всіх не перекусає, не зауспокоїться» (записано у селі Мигія Первомайського р-ну Миколаївської обл., у м. Первомайськ Миколаївської обл.), «Свекруха – воркотуха» (записано у смт Криве Озеро Миколаївської обл.), «Зять любить взять» (записано у смт Любашівка Одеської обл.), «Через дочку і зять милий, а за невісткою і син не рідня» (записано у селі Мигія Первомайського р-ну Миколаївської обл., у м. Первомайськ Миколаївської обл.) та ін.

Традиційний мотив неприйняття нав'язаних родинних зв'язків не втрачає своєї актуальності: «Трете ребро від с...ки» (записано у селі Хлібодарівка Чортомлинського р-ну Херсонської обл., у селі Андріїво-Іванівка Миколаївського р-ну Одеської обл.), «Такий родич, як чорт козі дядько» (записано у смт Криве Озеро Миколаївської обл.), «Третя вода на киселі» (записано у селі Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл., у селі Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.) та ін. У даному контексті традиційно зневажливою є реакція українців на тотальну русифікацію: «Хоч очі узкій, а в паспорті рускій» (записано у смт Любашівка Одеської обл.) та ін.

Фольклорна спадщина радянського періоду Степового Побужжя зберігає генетичний зв'язок з загальноукраїнською традицією попередніх історичних епох у ставленні до власності: «У чужому казані борщу не звариш» (записано у селі Янівка Любашівського р-ну Одеської обл.), «Свій рот ближче» (записано у селі Синюшин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Брате мій, хліб їж свій» (записано у смт Доманівка Миколаївської обл.), «Позичене не з'їдене» (записано у смт Криве Озеро Миколаївської обл.) та ін.

Індивідуалістичні потенції інституціоналізуються й у ставленні до громадського життя: «Лучча подружка – це подушка» (записано у селі Синюшин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Не вдержав на своєму язиці, на чужому –

й подавно» (записано у селі Янівка Любашівського р-ну Одеської обл.), «Не маєш друга – не матимеш ворога» (записано у селі Степківка Первомайського р-ну Миколаївської обл.), «Добре, коли собака друг, погано, коли друг – собака» (записано у селі Янівка Любашівського р-ну Одеської обл.), «Я, та ще моя коза» (записано у м. Первомайськ Миколаївської обл.), «Сам собі на умі» (записано у смт Любашівка Одеської обл.) та ін.

Аналіз фольклорних творів Степового Побужжя пострадянського періоду дає можливість говорити про збереження генетичного зв'язку актуалізації досліджуваної особливості українського менталітету з попередніми епохами.

Інституціоналізація індивідуалістичних потенцій за матеріалами фольклорної традиції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається у традиційному для українського народу руслі: «господарському індивідуалізмі», прагненні мінімального втручання у суспільне життя, у сімейних взаємовідносинах.

Для фольклорної традиції окресленого хронотопу характерним є надзвичайно важливе значення власного життєвого простору: «Своя стріха – своя втіха» (записано у селі Луканівка Доманівського р-ну Миколаївської обл.), «Своя хата – своя правда» (записано у селі Красногірка Голованівського р-ну Миколаївської обл.) (дане прислів'я було вжито респондентом (бабусею 84-річного віку) для пояснення небажання переїжджати до онуків).

Фольклорні тексти Степового Побужжя пострадянського періоду загалом дублюють наведені вище матеріали, причому інтенсивність вжитку всіх типів наведених вище прислів'їв є однаково активною. Отже, особливістю даного хронотопу є широкий спектр направленості індивідуалістичних потенцій. Крім того, у пострадянський період знаковою є поступова зміна форми інституціоналізації українського індивідуалізму, точніше повернення до її традиційних основ у бік усвідомлення важливості кожної людини, її можливості впливу на власне життя. У даному контексті показовою є приказка «Була б людина, а портфель знайдеться» (записано у смт Любашівка Одеської обл. (для порівняння: в ХІХ ст. – «Була б людина, а булава знайдеться», в ХХ ст. – «Була б людина, а стаття знайдеться»). Причому сьогодні є характерним вжиток усіх трьох форм даного прислів'я).

Таким чином, у світоглядних уявленнях українців Степового Побужжя пострадянського періоду репрезентовані традиційні для української ментальної традиції способи актуалізації індивідуалізму.

Отже, індивідуалізм українського народу, являючись, безперечно, однією із найбільш яскраво виражених рис менталітету, знаходить своє виявлення у всіх сферах суспільного життя, зумовлюючи розвиток, з одного боку, таких психоповедінкових рис, як демократизм, толерантність, волелюбність, у той же час породжуючи недостатній розвиток національної солідарності, а також сприяючи виробленню стереотипу значно меншої значущості суспільного фактора порівняно з особистісним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность. – К., 1984; Гнатенко П.И. Национальный характер. – Днепропетровск, 1992; Гнатенко П.И. Этнические установки и этнические стереотипы. – Днепропетровск, 1995; Гнатенко П.И. Український національний характер – К., 1997; Гнатенко П.И. Национальная психология.- Днепропетровск, 2000.
2. Гримич М. Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. – № 8. – 1991. – С. 27-31; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.
3. Грушевський М. Біля джерел національно-культурного відродження України // Народна творчість та етнографія. – К., 1991. – № 4. – С. 8-25.
4. ІМФЕ: ф. 8, к. 2, од.зб. 8, арк. 4.
5. ІМФЕ: ф. 8, к. 2, од.зб. 16, арк. 120.
6. ІМФЕ: ф. 8, к. 2, од.зб. 16, арк. 67.
7. ІМФЕ: ф. 8, к. 2 од.зб 17, арк.70.
8. ІМФЕ: ф. 8, к. 2 од.зб. 12, арк.22.
9. ІМФЕ: ф. 8, к. 2 од.зб. 8, арк. 187.
10. Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. – 1861. – Березень. – С. 33-80.
11. Кульчицький О. Український персоналізм. – Мюнхен; Париж, 1985. – 65 с.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954.
13. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики) // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 15-18.
14. Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. М.И. Манжураю // Сб. Харьковского историко-философского общества. – Т. II. – Вып. 2. – Харьков, 1890.
15. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз. – К., 1995; Старовойт І.С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності. – К.: Тернопіль, 1997.
16. Українські народні прислів'я та приказки / Упоряд. С. Єсипенко. – К., 1992. – С. 79.
17. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії України. – К., 1992.
18. Присяжнюк Ю. Українське селянство наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007. – С. 143.
19. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен, 1992. – 78 с.; Янів В. Проблема психологічного оксиденталізму України // Мандрівець. – 1994. – № 1.
20. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Передрук видання 1864 року. З додатками. – К., 1985.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр;
к.і.н., доц. Н.О. Петрова.

© Л.В. Якиминська, 2009

Надійшла до редколегії 21.10.2009 р.